पू(र्व्व)र्व्वः, त्रि, (पूर्व्व निमन्त्रणे निवासे वा+अच्।) प्रथमः। (यथा, कुमारे। १। ५३।
"यदैव पूर्व्वे जनने शरीरं
सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज्ज।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत्॥"
यथाच मनुः। २। १८४।
"गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत्॥")
आदिः। (यथा, मनुः। २। ७४।
"ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादादावन्ते च सर्व्वदा।
स्रवत्यनोङ्कृतं पूर्व्वं पुरस्ताच्च विशीर्य्यति॥")
प्राग्दिग्-देशकालाः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ५। ९२।
"दक्षिणेन मृतं शूद्रं पुरद्वारेण निर्हरेत्।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वैस्तु यथायोगं द्विजन्मनः॥")
समग्रम्। इति तट्टीकायां स्वामी॥ अग्रः। इति हलायुधः॥ (यथा, मनुः। २। ५०।
"त्रिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम्।
खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च॥")

पूर्व्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्व्वा चासौ गङ्गा चेति।) नर्म्मदानदी। इति हेमचन्द्रः। ४। १४९॥

पूर्व्वजः, पुं, (पूर्व्वे जायते इति। पूर्व्व+जन+डः।) ज्येष्ठभ्राता। इत्यमरः।२।६।४३॥ (पूर्व्वकालोत्पन्ने, त्रि। यथा, महाभारते।१।१०५।२६।
"तामद्भिः परिषिच्यार्त्तां महर्षिरभिवाद्य च।
मातरं पूर्व्वजः पुत्त्रो व्यासो वचनमब्रवीत्॥")

पूर्व्वजाः, पुं, (पूर्व्वे पूर्व्वस्मिन् काले जायन्ते इति। जन+डः।) दिव्यपितृगणः। तत्पर्य्यायः। पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यस्तशस्त्राः ४ स्वधाभुजः ५ कव्यवालादयः ६। बहुवचनान्तोऽयम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूर्व्वजा, स्त्री, (पूर्व्वे जायते इति। जन+डः। टाप्।) अग्रजा। ज्येष्ठा भगिनी। पूर्व्वज इत्यमरदर्शनात्॥

पूर्व्वजिनः, पुं, (पूर्व्वो जिनः।) अतीतजिनविशेषः। तत्पर्य्यायः। मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः ४ मञ्जुघोषः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७ स्थिरचक्रः ८ वज्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदिराट् ११ नीलोत्पली १२ महाराजः १३ नीलः १४ शार्द्दूलवाहनः १५ धियाम्पतिः १६ खड्गी १७ दण्डी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्चचीरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३ वागीश्वरः २४। इति त्रिकाण्डशेषः॥

पूर्व्वदिक्, स्त्री, (पूर्व्वा दिक्।) प्राची दिक्। यस्यान्दिशि सूर्य्य उदेति। तदधिपतिरिन्द्रः। तस्याः पर्य्यायादिः पूर्व्वाशब्दे द्रष्टव्यः॥

पूर्व्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्व्वदिशः पतिरधिपतिः।) इन्द्रः। इति हेमचन्द्रः। २। ८७॥

पूर्व्वदेवः, पुं (पूर्व्वश्चासौ देवश्चेति। यद्वा, पूर्व्वं देव इति सुप्सुपेति समासः।) असुरः। इत्यमरः। १।१।९२॥ (नरनारायणावृषी। तत्र द्विवचनान्तोऽयम्। यथा, महाभारते। ५। ४९। ५।
"तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानाविवौजसा।
पूर्व्वदेवौ व्यतिक्रान्तौ नरनारायणावृषी॥")

पूर्व्वदेशः, पुं, (पूर्व्वो देशः।) प्राचीदिगवस्थितजनपदः। तत्पर्य्यायः। वर्त्तनिः २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ यथा,—
"प्राच्यां मागधशोणौ च वारेन्द्रीगौड़राढ़काः।
वर्द्धमानतमोलिप्तप्राग्ज्योतिषोदयाद्रयः॥"
इति ज्योतिस्तत्त्वम्॥

पूर्व्वपक्षः, पुं, (पूर्व्वः पक्षः।) शुक्लपक्षः। इत्यमरः॥ (यथा, मनुः। ३। २७८।
"यथा चैवापरः पक्षः पूर्व्वपक्षाद्विशिष्यते॥")
शास्त्रीयप्रश्नः। सिद्धान्तविरुद्धकोटिः। तत्पर्य्यायः। चोद्यम् २। इति त्रिकाण्डशेषः॥ देश्यम् ३ फक्किका ४। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, मार्कण्डेये। १। ३।
"पूर्व्वपक्षोक्तिसिद्धान्तपरिनिष्ठासमान्वितम्॥"
अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेषः। यथा, याज्ञवल्क्ये। २। १७।
"पूर्व्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः॥")

पूर्व्वपक्षपादः, पुं, (पूर्व्वपक्ष एव पादः।) चतुष्पादव्यवहारान्तर्गतः प्रथमः पादः। तस्य संज्ञान्तरम्। भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४। इति मिताक्षरा॥ तत्र बृहस्पतिः।
"पूर्व्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादश्चोत्तरः स्मृतः।
क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः॥
मिथ्योक्तौ च चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्दने तथा।
प्राङ्न्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिषु॥"
यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तरवादिनैव भाषार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न भवतीति द्विपादतोक्ता॥ * ॥
अथ भाषापादः। तत्र भाषास्वरूपमाहतुः कात्यायनबृहस्पती।
"प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धञ्च पक्षं पक्षविदो विदुः॥
स्वल्पाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
यदा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्व्ववादिना।
दद्यात्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥"
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्त्यक्तम्। साध्यं साधनार्हाभिमतार्थं पक्षं विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।
"वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥"
वक्तव्ये पक्षप्रतिज्ञे पूर्व्वोक्ते। नारदेनापि।
"सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा समुदाहृता।
तद्धानौ हीयते वादी तरंस्तामुत्तरो भवेत्॥"
उत्तरो विजयी यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञाप्यं तद्विशिष्टधर्म्मो पक्ष इति भेदः। तथाप्यत्र वाक्प्रत्याय्यर्णादिधर्म्मविशेषविशिष्टस्य पक्षतया धर्म्मिणोऽधमर्णादेरेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदाभिधानम्। अतएव उपसंहारे च एवंविधः पक्ष इति मिताक्षरायान्तु भाषा प्रतिज्ञापक्ष इति नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थमुक्त्वा भाषास्वरूपप्रपञ्चमाह स्वल्पाक्षर इति। निराकुलः पौर्व्वापर्य्यविपर्य्यासादिशून्यः।
"अत्र द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्म्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति॥"
इति गृह्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोधयेत्। तच्छोधनमाह बृहस्पतिः।
"न्यूनाधिकं पूर्व्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थी सभ्यसन्निधौ॥"
तल्लिखनप्रकारमाह व्यासः।
"पाण्डुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
ऊनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्॥"
फलकं काष्ठादिपट्टकम्। कात्यायनः।
"पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवाकोऽथ लेखयेत्।
पाण्डुलेख्येन फलके ततः पत्रेऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्व्वपक्षन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावरुद्धस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थिप्रत्यर्थिनोर्वचः।
चौरवच्छासयेत्तन्तु धार्म्मिकः पृथिवीपतिः॥"
स्वभावोक्तमकृत्रिमम्। एतच्च स्वरविशेषादिना सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः।
"छलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः॥"
भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम्। यदाह नारदः।
"भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं छलम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्म्ममभिरक्षता॥
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्ष्या साध्वसाधुता।
सर्व्वेष्वर्थविवादेषु वाक्छलेनावसीदति॥
पशुस्त्रीभून्मृणादाने शास्योऽप्यर्थान्न हीयते॥"
सर्व्वेषु अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसीदति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थविवादग्रहणान्मन्युकृतविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रकृतार्थाद्धीयत इति गम्यते। यथाहमनेन शिरसि पादेन ताड़ित इत्यभिधाय केवलं हस्तेन ताड़ित इति वदन् न केवलं दण्ड्यः पराजीयते च। तथा च त्वं शतं मह्यं ऋणं धारयसि मत्त ऋणत्वेन गृहीततावद्धनकत्वादित्यादि भाषाशरीरं एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं वक्तव्यं लेख्यं वा मूर्खाणामपि वादिप्रतिवादित्वदर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम्। विष्णुधर्म्मोत्तरे।
"संस्कृतैः प्राकृतैर्व्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः।
देशभाषाद्युपायाद्यैर्बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥"
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

पूर्व्वपदं, क्ली, (पूर्व्वं पदम्।) परपदप्राग्वर्त्तिविभक्त्यन्तप्रकृतिः। यथा पूर्व्वपदात् संज्ञायामगः। इति व्याकरणम्॥

पूर्व्वपर्व्वतः, पुं, (पूर्व्वः पूर्व्वदिक्स्थः पर्व्वतः। इति नित्यकर्म्मधारयः।) उदयाचलः। इत्यमरः। २। ३। २॥